

Найысылалывыс
төвү 1937 чылда

Тыва
XIX векте

Тывада
Индиядан
башкы чала-
рап келген

№ 108 (18535)

1925 чылдын
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shynova@mail.ru
shynova@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

август

28

четверг

БАШКЫЛАРНЫҢ АВГУСТ ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың башкыларының август 25-те чөвүлөл хуралы чаарттыг-ан Улусчу чогаадылга бажыңыга ажылын эгелээн.

Чаа аян-шинчи кирген бажың-иң фойезинде өөредилге ады-ның төөгүзүн көргүскен дел-лени Күрүне архивиниң ажил-кычылары организастан. Залда жи олурар хостуг олут чок-идыр республиканың баш-лары, өөредилге адырының ылдакчылары долдур олу-ткан. Хуралды ТР-ниң өөре-лге болгаш эртем сайыды А.Бичелдей ажыткаш, ТР-ниң зак Баштыңы Ш.В.Кара-оолга тү берген. Ол чыылган чонга чыдар байырлалдар база чаа редилге чылы-биле байыр че-регеш, чаңчыл болган чылдың ер август чөвүлөл хуралы кылырның ниити ажил-чору-газының чурумун, сорулгала-н чугаалажыр бир аргазы деп дегледі.

(Уланчызы 3-кү арында).

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол математика башкызы Е.И.Леонтьевага алдарлыг атты тыпсып тур.

Наадым-2014

Өвүр черин өргүн чонга бараалгадыйн

Өвүр — Тываның мурнуу чүгүнде Моол чурту-биле кызыгаарлажып чыдар кожуун. Долгандыр бедик ар-тынныг, аржаан-сугларлыг тывызык-ла оран. Кожууннун төөгүзүнүн арыннарын ажып көөр болза, солун. Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунун чар-ты-биле 1941 чылдың май 24-те аңгы кожуун болуп тус-айлаттыг-ан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ЭРТЕНГИ СЕРГЕК ЭГЕЛЭЭШКИН

Арат шөлүнде эртенниң-не эртип турар «Бодрое утро» деп эгелээшкинниң сула шимчээшкининге киржир сорулгалыг эртенгиниң 6 шакта оттуп келген-даа болзумза, 5 минут озалдап чеде бээримге, Арат шөлүнде 30-40 шаа киржикчилер хуннун эртенги чырык херелдеринден өөрээн-даа ышкаш, сула шимчээшкин-нерни омак-сергек кылган турлар.

Киржикчилерниң аразында хөй кези — 40 хардан өрү на-зылыг херээжен чон. Пенсия назылыг киржикчилер база хөй, ынчалза-даа ында аныктар, элээдилер болгаш школа назыны безин четпээн чаштар бар болду. Кырган-авалар уйнуктарын эдертип алган-дыр деп билдим. Келген киржикчилерниң ара-зында Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мерген Ооржак база бо төлөвилелдин эгелекчизи Адам Текеев сула шимчээшкин-нерни сеткилинден кылып турлар.

Ушу тренери Роберт Күнзектин удуртулгазы-биле «улунун самы»-биле эгелээн сула шимчээшкин чоорту нарын хевирле-ринче кирип, чыгып келгеннерниң хей-аадын көдүрүп тур.

Арыг агаарга эртенги сула шимчээшкин-биле хунну эгелеп алырга, сагыш-сеткилге эки, бүдүн хун ишти омак-сергек хун-зээр сен. Омак-сергек кижжи ажилдаары эки, кандыг-даа берге байдалдарны шыдап үне бээр.

«Киржикчилерниң санын көвүдөдир дээр болза, кадык амы-дыралды хун бүрүнүн негелдези, деңнели (мода) кылыр болза эки. Ылаңгыя аныктарны бээр хаара тудуп, оларга кадык кижжи чедишкиннерлиг боор дээн ышкаш амыдыралдан чижек-терден көргүзөр болза эки. Мен удуртукчу кижжи болганымда, ажилдакчыларымга үлегер боор ужурлуг мен.

(Уланчызы 4-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың чону-нун «Наадым-2014» ба-йырлалын эрттирер хунун болгаш черин доктаадып тургузарының дугайында

1999 чылдың февраль 12-де «Тыва Республиканың байырлал хуннериниң дугайында» Тыва Рес-публиканың №143 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Ча-зааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың чо-нунун «Наадым-2014» байыр-лалын 2014 чылдың сентябрь 7-де Кызыл кожуунун Тос-Булак деп черинге эрттирер.

2. 2014 чылдың сентябрь 7 дыштаныр хунну сентябрь 8-че, понедельникче, шилчидер.

3. Бо доктаалды Тыва Рес-публиканың албан-езузуун «Ин-тернет» информация-телекомму-никация сайтына, «Тувинская правда» болгаш «Шын» солун-нарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Агроулетпүр делгелгезинче

Октябрь 8-11 хуннеринде Москва хоорайда УАЧД дел-гелге комплекзинге болур «Алдын күс» делгелгезинге киржири-биле Тывада белет-кел эгелээн.

Агроулетпүр делгелгези Ты-вага эң-не көскү черни — УАЧД девискээринче кирер аксында 80 дөрбелчин метр черни аңгы-лап берген. Федералдыг деңгел-де демдеглер турар байырлал — Тыва биле Россияның демне-жилгезиниң 100 чылдааны-биле холбаштыр республика улуг дел-гелгеге бир дугаар киржири ол.

ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыды Самойлов Монгуштуң чугаазындан алырга, респуб-ликаның агроулетпүрнүн делгел-гезинге кол ажил-агыйлар бол-гаш болбаазырадыр бүдүрүлге-лери — «Бай-Хөл», «Ооруг», «Хүндү» КАБК-ның, «Малчына», «Мөген-Бүрен» КУБ-тун бүдүр-ген чүүлдери-биле болгаш «Чаң-гыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң эң-не шыырак дээн киржикчилери-би-ле таныштырар.

Делгелгениң ыял көргүзөр кезээ — «Дириг культура», аңаа Тыва Республика тыва кадарчы-ларның өглеринден эгелээш, на-ционал идик-хеп, көдээ ажил-агыйның сайзыралына чоннун онзагай бүдүштүг культуразы-ның салдарын көргүскен уран чүүлдүн каасталга кылыгларына чедир каттыштырган чаңгыс ком-позициязын планнап турар.

Өвүр черин өргүн чонга бараалгадыйн

(Эгези 1-ги арында).

Өвүр кожуунун кол адыры — мал ажылы. Бо чылдың санаашкыны-биле мал бажының саны 185 муң. 15 муңчу малчыныг, ажил-агыйын чаа эгелеп чоруур 5 фермерлиг.

Өвүр кожуунун төвү Хандагайтыга чаңчыл болган, чылдың эртер көдээ ажил-агыйның малчыннар байырлалын август 24-те эрттирген. Суурнуң чону, сумулар Саглы, Солчур, Дус-Даг, Чаа-Суур, Ак-Чырааның ажил-ишчилери база чалаттырган төлээлер, спортчулар, аът салыкчылары, мөгелер болгаш кожазында Моолдун Убса-Нур аймактан аалчылар сонургал келген. Кожуун төвүгө чоокшулап кээрге-ле, ийи улуг кудумчуларының оруктары чаарттырган, чаа бажыңнарның немей туттунганы, черле бурунгаар сайзырап турары каракка көскү.

Байырлыг чыскаал

Байырлал чаңчыл болган чыскаал-биле эгелзэн. Хандагайтыда Геннадий Тумат аттыг Культура төвүнүн девискээринде ак өглерни тип каан, суурну янзы-бүрү өңнүг шарлар болгаш тукчугаштар-биле шимеп дерзени чараш. Сцена кырында Тыва национал оркестрнин артистери база башкарыкчылар өткүтүңү-биле байырлалдың чыскаалын эгелзиринче кыйгырды. Октябрь кудумчузунда чыскаалдың бажын молдурга мунган оолдар, дерип каан аъттарлыг, тыва хептерлиг аът мунукчулары баштаан. Оларның соонда кожуунун 6 сумуларының көдээ ишчилери, ажил-агыйның адыр аайы-биле албан черлери байыр чедиринишкениг бижиктерлиг, чаңгыс аай тыва хептерлиг бөлүү-биле шуужуп эрткен.

Байырлыг чыскаалдың соонда Өвүр кожуунун чагырга даргазы Сергей Куулар чыылган чонга байырны чедирип, хүндүлүг аалчыларның бирээзи — ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Артур Монгалга сөстү берген. Тываның Чазааның Даргазының болгаш бодунуң өмүнээзинден Өвүрнүң ажил-ишчи чонунга байырлал таварыштыр база удавас Россия биле Тываның каттышканының, Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чыл оюн чединишкениг уткуурун ол күзээш, албан черлери: кожуунун төп эмнелгезинге дериг-херексел садып алырынга, Солчур суурда «Салгакчы» уруглар садының капитал септелгезин чорударынга, Хандагайтыда уругларның спорт школазынга акша-хөреңги сертификаттарын берген. Ол ышкаш «Кошкарлыг» көдээ бүдүрүлгө кооперативиниң даргазы Буян Самбууга, Хандагайтыдан Роман Монгушка, Дус-Дагда арат ажил-агыйжы Өнермаа Кууларга, ол-ла суурдан муңчу малчын Борис Кууларга, Ак-Чыраадан Вера Тюлюшке хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш хүндүлел бижиктерни тывыскаан. А юбилейниң медальдарын Ак-Чыраадан Айлаң Баазаңга, Хандагайтыдан Норжуң Кууларга, Чаа-Суурдан Сургуул

Монгушка, Дус-Дагның муңчу малчыны Чимит Кууларга, Солчурдан Нина Монгушка, Хандагайтыдан Көгел Тюлюшке байырлыг байдалга тывыскаан.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазы Каң-оол Даваа байыр чедиринишкениг улаштыр бедик арт-сынның, өзүгөн малдыг өвүржүлерниң республикада мурнуку одуругдазын болгаш кызымак ажылын демдегледі. Өвүр кожуунун чагырга даргазы Сергей Куулар деткимчени көргүскен Тываның Чазаанга четтиргенин илередип, ам-даа бүзүрелдиг ажилдаарын чугаалады. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы Хандагайты сумуздан чаа эгелеп чоруур фермер Андрей Донгакка хүндүлел бижикти берген.

«Кадарарда хоюм чараш»...

Мындыг тывызык аттыг мөөрейни бо чылын бир-ле дугаар кожуунун көдээ ажил-агый эргелелиниң ажилдакчылары күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелер болгаш ажил-агыйларның аразынга чарлаан. Оң сорулгазы — кадарып турар хоюнуң эң-не семис-шыраан эккелгеш, ойнаар-кыстар ышкаш чараштыр хепкерер. Улуг-бичии сонургактар ону чурукка тырттырган, тудуп-суйбаан, чарашсыгандар турлар. Боттарының коданындан Сарыг-Хөл сумуздунда «Чалааты» КУБ, Дус-Даг, Саглының көдээ ажил-агыйлары кедергей-даа семис хойларын делгеп көргүскен. Дус-Дагдан манган ак кылдыр арыдыр чуп каан ийи хой өскелерден ылгалдыг көзүлдү. Мөөрейниң түңнелинде «Чалааты» КУБ-тун хойлары онзагайы-биле тиилзэн. 2-ги черни Саглы, 3-кү черге Дус-Дагның көдээ ишчилери төлөптиг болган. Бо удаада бир дугаар эртип турар болгаш чүгле каш санныг арат ажил-агыйлар киришкен, оларга шуптузунга өртектиг белектерни тывыскаан. Делгелгеге эккелген хойларын кожуунда хей уругларлыг 6 өг-бүлелерге дузаламчы кылдыр берген.

«Чаагай аал»

«Чаагай аал» мөөрейинге тыва чоннун национал аш-чемин делгеп салган. Тыва кижиге шаг-төөгүдөн бээр үнген-кирген чоннуг, амданныг аш-чемниг чораан. Аңаа үндезилеп алгаш, тывызык мөөрейге чаа-сууржулар, ак-чыраажылар болгаш дус-дагжылар идеккейлиг киришкен. Чаа-Суурнунг школазының башкылары Дмитрий Шарый-оол, Аяна Комбуй-оол болгаш Ольга Доспан ширээ кырында каш янзы национал аш-чемин делгеп ап, өгбелериниң эдилеп чорааны дазыл аяктарында далган-таразын кудуп алган, быштак болгаш сүт арагазын эрткен-дүшкен чонунга сонургаткан турлар. Мөөрейниң түңнелинде Сарыг-Хөл сумузу — 1-ги черни, 2-ги черге чаа-сууржулар төлөптиг болуп, өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Көшкүн чоннарның оран-савазы — кидис өг мөөрейинге Чаа-Суур сумуздун өө бирги черге төлөптиг болган.

Мурнакчы малчын Айлаң Баазаңга юбилейлиг медальды тыпсып турары.

Хартыганың тевери дег, катый хакаш дүжүргүлээр мөгө оолдар байырлалдың солун кезээ хүрешке ачыр-дачыр тудушканнар. Тыва чоннун шаг-төөгүдөн бээр эң-не ынак оюну — хүреш. Ол дугайында тыва улустун аас чогаалының эртинелери — тыва маадырлыг тоолдар, тоолчуругу болгаш төөгүлүг чугаалар, ыр-кожамыктар, үлегер чугааларда бижзэн. Тыва маадырларның барык-ла дөгережи, мөгелер ийикпе, азы тоң дора дизе, оларның аразында хүрежи билбес кижик чок. Бистиң өгбелеривис мөгө кижиниң омур-хевир-биле боттарының хостуг, аас-кежиктиг чуртталгаже чүткүлүн, дайзыннарда тиилеттирбес, базындырбас тура-соруун илередип, туржуп чораан.

Тываның Арзылаң, Начын мөгелери баштайгы онагары-биле хүрешти эгелзээш, сөөлгү салыгларынга чедир хүрешти доозуп кааннар. Оларның аразында моол мөгелер база бар. Семеп келген моол мөгелерни көөрге, арай-ла сезинчи кончуг чорду. Тыва чуртун эзлей чурттаан мөгелерниң сөөлгү салыгларында олар база кирген. Эзир куштун самын тепкен, чоргаар, түрлүг мөгелерден Ай-Демир Монгуш шүглүп үнген. Арзылаң мөгө Сайын-Белек Түлүш үжүүрлешкен, үшкү-дөрткү черни Ким Седен-оол биле моол мөгө Седен-Дорж Монг-Байыр үлешкен. 5-8-ке Дус-Дагдан Ай-Чүрек Дүвендей, Чөөн-Хемчиктен Седип Ондар, Моолдан Эрдэнэ-Бат Лхам-Хуу биле Монгобаттула олар алган. Тиилекчилерге акша шаңналдарын болгаш медальдарны чагырга даргазы Сергей Куулар тывыскаан.

«Эр кижиниң сүлдези — эртинем малы — адында, эр кижиниң эргим ады эрте шагдан эжи чораан» деп чоннунг чеченинде чугаалааны дег, эр кижиниң үш оюнуң бирээзи — аът чарыжы бедик деңнелге эрткен,

Аңаа чүгле тус черниң аъттары эвес, чоок чыдар кожууннар-дан база аътка ынактар келген. Кайда-даа болуп турар аът чарыштарында бичии аът мунукчуларының чылгы малга сонургалдыын эскерер чордум.

Аныяк чүгүрүк 42 аът аразындан 1-ги черге Чөөн-Хемчиктен Алдын-оол Тюлюштун ады, 2-ги черге Чаа-Суурдан Ай-Хаан Тюлюштун, 3, 4, 5-ке Чөөн-Хемчиктен Сылдыс Ондарның, Эрес Чагыр-оолдун, Дус-Дагдан Омак Туматтың аъттары эрткен.

31 тыва аъттар аразынга чарышка 1-ги черни Саглыдан Саян Ооржактың ады, 2-гизин Солчурдан Олег Самбуунун, 3-кү черге Чаа-Суурдан Сылдыс Монгуштун болгаш Дус-Дагдан Даң-Хаяа Одайның, Чаа-Суурдан Белек Түлүштун аъттары удаа-дараа келген.

Улуг аъттар чарыжынга 27 аъттан 1-ги черге Чөөн-Хемчиктен Балан Чагыр-оолдун, 2-гизинге Хандагайтыдан Артыш Кууларның, 3-күзүңге Дус-Дагдан Чонар-Даш Кууларның болгаш Дус-Дагдан Орлан Туматтың, Борис Биче-оолдун, Чаа-Суурдан Бадыр-Саң Монгуштун, Дус-Дагдан Чонар-Даш Кууларның, Хандагайтыдан Артемий Дагыштың аъттары эрткен.

Чоруктуг 12 аъттарның аразындан Хандагайтыдан Владимир Монгуштун ады 1 дугаарында, 2-ги черге ол-ла суурдан Булат Монгуштун, Чөөн-Хемчиктен Даваа Ондарның ады 3-кү черге болгаш Чаа-Суурдан Григорий Тюлюштун ады 4-ке, Дус-Дагдан Дөдей-оол Кертик-оолдун ады шаңналдыг черлерге кирген. Чоруктуг аъттарның чарыжы-биле маргылдаа доозулган.

Өвүр — кайгамчык онзагай оран. Успа-Хөлдүн сериин сырынын тынып, узун баткан Улаатыйның аржаанынга каксып, Дус-Дагның кызыл дузун амзай кааптарга, кижиниң тура-соруу

хайныгып бээр, сагыш-сетки Саглының карак четпес хөдөг делгем апаар.

Чечек Ондар, Хандагайты сумуздун баштыны: «Бисте кожуун кыдыг-кызыгаарда болза, төп черлерден чыдабайн, бурунгаар хөгжүп орнурнувуста улуг байырлал удавас болур, аңаа база идеккейлиг киржир дээш белепнип тур бис. Көдээ ишчилениң ажил-ижин түңнээр-бы кожуунун наадымын чарлап 6 сумунун малчыннары келгеш Малчыннарда деткимчени көргүзүп, акшаны болгаш техниканы берип турар. Кожуунда муң малдыг малчыннар ба ажил-агыйын чаа эгелеп чору араттар бар. Өөредилге адында миллион акша алгаш школа-школа бар болгаш уруглар садтарының башкыларын акша-шаңналдарын берген. Кожуунун төп эмнелгези 22 миллион рубльге капитал септелни кылган. Хандагайты сууру Октябрь, Ленин кудумчуларының оруктары чаарттынга ам-даа кылып ажилдар бар».

Аяна Монгуш, Тыва национал оркестрнин уран чүдүртүкчүзү: «Бо малчыннар наадымын төрөл чонун биле өскөн-төрзөн кожуунда келгеш, эрттирип тур мен 2014 чыл онзагай төөгүлүг чы болур, Тываның Россияга каттышканының база найысылга Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чыл оюн демделээр бис. Мында болуп тура хемчеглер база Тываның улуг байырлалдарына тураскааттынып эртип турар. Хандагайтыда оруктар чаарттынып турар чаа чуртталга бажыңнары немешкен, черле дыка бурунгаар сайзырап турарын эскердим. Малчыннарда күрүнө дыка эки төлөвилелдерни тургузуп, акша-хөреңгини үндүрүп берип, херек техниканы берип турары кончуг эки».

Эртинем Сат, Солчур сумуздун чагырга даргазы: «2012 чылдың ноябрь айда харыскалгалыг ажилды хүлээп алгаш ажилдаан мен. Солчур суму 1240 чурттакчылыг. Малчыннар байырлалында кидис өөвүс тиелалгаш, идеккейлиг киржип тур бис. Бодум хуумда, Тываның Чазааның ажылын үнелээр-дир мен. Кожуунун көдээ ишчилериниң байырлалына таварыштыр чонумга ам-даа чединишкениг ажилдаарын, тос чүзүн малчынысты өстүрерин күзөдүм».

Норжуң Куулар, Хандагайты сумуздун зоочун чурттакчызы: «Мен Хандагайты школазынга ажилдап чорааш хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Ам 69 харлыг мен. Мээң ажал-ижимни үнелеп көргөш, шаңнал бергенинге улуу-биле өөрүм четтирдим. Бүгү-ле чонумга байырлалдар уткуштур чединишкенин, ак орукту йөрзөп ор мен».

Ася БАЗЫР-ООЛ

Кызыл — Хандагайты — Кызыл.

Авторнун тырттырган чурктары.

БАШКЫЛАРНЫҢ АВГУСТ ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛЫ

(Эгези 1-ги арында).

Бо хуралдың кол сорулгазы — «Өг-бүлө бүрүзүңге — дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелин боттандыра-биле өөредилгениң шынарын экижидериниң ниити аргаларын сүмележири. Ш.В.Кара-оол бо төлөвилелче улуг кичээңгейни углап: «Уруг бүрүзүңге ооң ада-иезиниң акша-хөрөңгизиниң хемчээлинден хамаарылга чокка бодунуң арга-шинээн боттандыраар арганы бербишаан, соовуска шыырак эртем-билиглиг салгалды арттырып каар уjurлуг бис. Оон бистиң республиканың келир үеи хамааржыр. Ынчангаш өөредилгеге камналга кылыр эргевис чок. Бир дугаарында, бо төлөвилелче улуг кичээңгейни салырын диледим».

Күүседикчи органнар болгаш башкылар ниитилели амыдыралы чегей өг-бүлелерден салым-чаянныг уругларже улуг кичээңгейни салып, оларга деткимчени көргүзөр уjurлуг дээрзин Чазак Баштыңы демдегледі. Школаларга эр башкылар санын көвүдөдип, оолдарны езулуг эр кижиниң үлегерин көргүзүп тургаш өөредирге дээштиг болурун айтытты. База бир төлөвилел — библиотекаларны катап тургузары. Ол төлөвилелдин сорулгазы — чоннуң номга сонургалын катап оттурары. Республиканың 173 школалары юбилейлиг чылда Сергей Шойгунуң «Урянхай. Тыва дептер» деп номун белекке алырын дыңнатты.

«Башкы кижі — тыва нацияның ат-алдары болгаш арын-нүүрү-дүр. Силерни дыңнаар, силер-биле деңнежир. Ниитилелдин үзел-бодалын хевирлеп тургузарындан аңгыда, төрзөн чуртувустуң социал-экономиктиг сайзыралыңа силерниң үлүг-хуунар дыка улуг» — деп, Ш.В. Кара-оол илеткелин дооскан.

Дараазында Чазак Баштыңының күрүне шаңналдарын байырлыг байдалга тывыскан.

«ТР-ниң өөредилгезиниң

алдарлыг ажилдакчызы» атка Кызыл хоорайның №9 гимназияның география башкызы **В.М.Монгуш**, №5 гимназияның математика башкызы **Е.И.Леонтьева**, Бай-Тайга кожууннуң Мугур-Аксы ортумак школазының директору **Д.Х.Салчак** олар төлөптүг болган.

Чазак Баштыңының Өөрүп четтириши Кызыл хоорайның №1 ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы **М.А.Чадамба**, Бай-Тайга кожууннуң Хемчик ортумак школазының тыва дыл болгаш литература башкызы **А.Ш.Салчак** олар алган.

Республика Баштыңының Хүндүлөл бижиктери-биле Тес-Хем кожууннуң Самагалдай кезээки школазының орус дыл болгаш литература башкызы **Т.Б.Дамба-Хуурак**, Ак-Довурак хоорайның №4 ортумак школазының математика башкызы **С.А.Кыргыс**, Кызыл хоорайның №14 ортумак школазының даштыкы дыл башкызы **Л.Ю.Ломакина**, №2 ортумак школаның химия болгаш биология башкызы **Ч.Ч.Күжүгет**, Тере-Хөл кожууннуң Кунгурт ортумак школазының математика башкызы **С.И.Хумбун**, Эрзин кожууннуң Бай-Даг ортумак школазының эге класстар башкызы **Н.Д.Балдир**, Би-Хем кожууннуң Аржаан ортумак школазының директорунуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы **Л.В.Байкара** шаңнаткан.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш **юбилейлиг медальдарны** Кызыл хоорайның №9 гимназиязының валеологу **Р.К.Чудаан-оолга**, өөредилгениң хоочуну **А.К.Ойдан-оолга**, №14 ортумак школаның эге класстар башкызы **И.А.Трубицынага**, №2 ортумак школаның тыва дыл болгаш литература башкызы **К.М.Чадамбага**, Эрзин кожууннуң Булуң-Бажы ортумак школазының директору **М.Х.Сермбилге**, Кызыл-

дың №14 ортумак школазының даштыкы дыл башкызы **Е.Я.Косарьковага**, Шагаан-Арыгының №1 ортумак школазының директору **В.В.Мареевке**, Чөөн-Хемчик кожууннуң Теве-Хая ортумак школазының эге класстар башкызы **З.О.Сендажыга**, Өвүр кожууннуң Солчур ортумак школазының орус дыл болгаш литература башкызы **З.Б.Донгакка** ты-выскан.

Дээди Хуралдың депутаты **Ирина Самойленко** бодунуң коллегаларыңа чылыг-чымчак сөстөрни чугаалап, Дээди Хуралдың даргазы **Каң-оол Давааның** байыр чедирген сөстөрүн дамчытты. База ол ышкаш Дээди Хуралдың Аппарадының удуртукчузу, «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» Бүгү-Россияның хөй-ниити организациязының Тывада салбырының оралакчызы **Омак Ондар** башкыларга уругларны патриотчу кижизидилгеге дузалап турары дээш четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар кады ажилдаар күзелін илере-тти.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем сайыды **К.А.Бичелдей** эрткен өөредилге чылының түңнелдерин база чаа өөредилге чылында башкыларның мурнунда салдырган сорулгаларын таныштырган. Чаа өөредилге чылында 2-3 ээлчегде өөренип турар школаларның санын кызыраар, уруглар садтарыңче ээлчег санын эвээжедир, дистанциялыг харылзаа-биле өөредилгени сайзырадыр, өөредилге албан черлериниң материал-техниктиг баазыын быжыглаар, уругларның немелде өөредилге системазын сайзырадыр дээн ышкаш сорулгалар салдырган.

Башкыларның август чөвүлел хуралы №9 гимназияның өөреникчилери 100 чылдаан юбилейге уткуштур белеткеп алган солун концерти-биле доозулган.

Алдынай СОЯН.

Эрес **ХОВАЛЫГНЫҢ** тырт-тырган чуруктары.

Саналдар, бодалдар, үнелелдер

Башкыларның август чөвүлел хуралында Сергей Шойгунуң «Урянхай. Тыва дептер» деп номун Тываның шупту 173 школазы белекке алган. Ол номнар өөреникчилерниң төөгүнү билип алырыңа улуг дуза болур. Бо дугайында ТГШИ-ниң эртем секретары, филология эртемнериниң кандидаты **Людмила Мижит:**

— Сергей Күжүгетович Шойгунуң чыып тургускаш, чырыкче үндүрген «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди томнуг ному — чо-нунга өргзөн үнелеп четпес улуг ажылы. Тываның девискээринге эрте-бурун үелерде чурттап чораан чоннарның төөгүзүндөн эгелээш, 1940 чылдарга чедир болуушкуннарны шинчилеп бижээн орус болгаш даштыкы эртемденнерниң болгаш аян-чорукчуларның ажилдарын бо номнардан номчуп ап болур. Шынап-ла, төрелин билбес кижі түрээр, төөгүзүн билбес кижі төөрээр дээр. Бурунгу чоннар: скифтер, гуннар, түрктөр, уйгурлар, кыргыстар, сяньбийлер, тобалар, урянхайлар деп кымнарыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр С. Шойгунуң эге сөзү болгаш «Тыва салым-чол-дун скиф-хунн-түрк дөстери» деп (бирги томда) эртем-публицист-тиг чүүлү солун, ханы уткалыг. Ынчангаш бис, тывалар, кымнар бис, ук-дөзүвүс кандыгыл дээрзин база кайнаар углап бар чыда-рывысты кончуг эки медегер билген турар уjurлуг бис. А ол би-лишкинге канчаар-даа аажок улуг дузаны бистиң шуптувуска бо номнар чедирер дээрзи чигзиниг чок. Сергей Күжүгетовичиниң тыва чон бодунуң төөгүзүн, культуразын, дылын, делегейже онза-гай көрүүшкүнүн болгаш бот-чоргааралын утпазын, чидирбезин, өгбелерниң төөгүзүңге даянып алгаш, бурунгаар чүткүүр, сайзы-раар хөй-аъттыг болгаш сорук-күштүг болзун дээн изиг күзели моон илереп турар.

Республиканың башкыларының август чөвүлел хуралында Чазак Даргазы **Ш.Кара-оолдун** чугаазыңа хамаарыштыр ном-чукчуларның бодалдары.

«Башкылар — тыва нацияның ат-алдары болгаш арын-нүүрү. Чурттакчы чон силер-ниң үлегериңерни эдерип турарлар, силер-ниң сөзүңерни дыңнаарлар»

Клара Доржу, ТывКУ-нуң филология факультединиң тыва дыл болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасының доценти-зи, дыл эртемнериниң кандидаты:

— Башкы кижі каяа-даа башкы болур дээр-ле шын. Ол чүгле школага кичээлдер эрттирип турган үезинде эвес, а бүгү ниити-лелге кижизидилге ажылын чорудар. Кижизидилге төлөптүг үле-герден эгелээр болгай. Кижі бүрүзүңүң овуру-хевириниң хевирлет-тинеринге ону долгандыр турар улустуң үлегери салдарлыг. Өзүп олар чаш кижі башкыларының сөзүн дыңнаар. Элээдилер башкы-ларның канчаар алдынып чоруурун кончуг эскерер болгаш оларны өттүңүксээр.

Башкылар чүгле өөреникчилеринге, сургуулдарыңа эвес, а оларның ада-иезинге, чонга база үлегерлиг. Бистиң республикада, ылаңгыя кожууннарда тыва интеллигенцияның төлээлери — баш-кылар. Чон оларны хүндүлээр.

«Бис боттарывыстың соондан угаанныг болгаш эртем-билиглиг салгал арттыраар уjurлуг бис. Ада-иезиниң акшазының ха-вындан хамаарышпайн, уруг бүрүзүн бүгү талазы-биле сайзыраарыңа эптиг чүүлдерни кылыр уjurлуг бис»

Лидия Михайловна Хөвөңмей, Туранның №2 школазының ди-ректору:

— «Дараазындагы салгал бүрүзү мурнундагы салгалга бодаар-га, бедик эртем-билиглиг, угаанныг болур уjurлуг. Ынчанмас болза, бурунгаар депшилге туруптар. Тыва Республиканың Башты-ңы Шолбан Кара-оол: «Өөредилге болгаш эртем-билигге харам-нанып болбас» — деп турарыңа өөрүүр-дүр мен. Чүге дизе өөре-дилге-чырыдышкын болгаш эртем-билиг дээрке келир үевисче салдырган улуг салышкыннар-дыр».

«Өг-бүлө бүрүзүңге — дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелин боттан-дыраарыңың сорулгаларыңың бирээзинге эр кижилерни школаларже ажилдадып кири-ри болгаш езулуг эр болуру — эр кижиниң үлегер-чи-жээңге кижизиттинер»

Александр Маадыр-оолович Сат, Туранның №2 школазы-ның директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы болгаш тыва болгаш чогаал эртемнериниң башкызы:

— Бистиң Тыва Республиканың Чазаның Баштыңы Шолбан Ка-ра-оолдун ук төлөвилелдерни киригени барымдаалыг. Чүге дизе школаларда хөй кезинде херээжен чон ажилдап турары чажыт эвес. Ынчангаш школаларга удуртур болгаш эртем башкылаарын-че эр чонну чалап кыйгырып турарын чүүлдүгүзүнүп тур мен. Ол дээрке эр кижиниң хөй-аьдын өрү көдүрүп, өг-бүлениң даянгы-жыңга идегелди оттуруп турар. Эр хиндиктиг башкылар оолдарга, уругларга үлегер-чижек болур. Ынчангаш бо төлөвилелдин мате-риалдыг талазыңче кичээңгейни угландыраар артык эвес.

Чуртташтар сагыш-сеткилин үлөшкөн

Тыва Республиканың ыракта чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларының съездизи Национал музейге август 22-ниң хүнүнде уламчылаан. Аңаа эртенги шакта болган беш аңгы секцияларның ажилдарының түңнелин үндүрүп, «төгөрик столга» ук киржикчилер бот-боттарын таныштырганнар. Шак-ла мындыг төөгүлүг чыышка чалаттырганынга киржикчилер аажок өөрүп, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолга четтиргенин илереткеннер.

Тываның ат-сураглыг күрүне ажилдакчыларының бирээзи Чимит-Доржу Баирович Ондар. Амгы үеде Москва хоорайда ажилдап, чурттап чоруур-даа болза, ол барык Тывада чурттап чоруур-биле дөмей республиканың чидиг айтырыгларын, берге байдалдарын дүвүрүп чугаалаан. Надежда Марулина амгы үеде Карелияда чурттап чоруур. Ол элээн үр үе иштинде Тывага келбээнинге хомудап, чаңгыс чер-чурттугларының съездизин, бо ышкаш, Карелияга база эрттирерин аазаан.

Марина Монгуш — төөгү эртемнеринин доктору, барык 30 чыл иштинде Москва хоорайда чурттап турар:

— 30 чылдың дургузунда Москва хоорайда чурттап чор мен. Тываже өйлеп-өйлеп, ийлей бергенимде, чанып кээп турар мен. ТГШИ-биле дыка чоок харылзаалыг мен, чүге дизе элээн үелер иштинде аңаа ажилдап турдум. Өөм ээзи — эмчи, Москва хоорайның чурттакчызы. Өөм ээзин 5 чыл бурунгаар төрөөн чуртумга бир дугаар эккелдим, оон соонда 2 чыл болганда кээп чордувус. Оон бээр чыл эрттирбейн, кээр апарган бис. Чыл санында тудуг индустрия инфраструктуразының, автооруктар чаартылгазының, барык бүгү талазы-биле өскерлишкенин Тывада болуп турар-дыр. Республикавыс өөм ээзинге дыка таарышкан. Ол Тываның бойдузунга, агаарынга, чонунга, национал чеминге, изиг-ханга болгаш тыва манчыга аажок ынак. Кезек үелерде амыдырал, ажил-агыйымның аайы-биле элээн чылдар иштинде Индияга болгаш Японияга

чурттап турдувус. Оон сөөлүнде өөм ээзинден сонуургап айтырдым: «Көр даан, эш. Бис Чөөн чүктүң үш чараш чурттарынга барып четкен-дир бис. Кайызы сээң сеткилинге таарышты?» Ол тургаш: «Япония дээрже онза, чараш чурттарның бирээзи, Индия база олардан чыда калбайн турар, а Тыва чүден артык сеткилимге кирген» — деп харыылады. Ынчангаш эжим чыл чанында Тываже чанарын мырыңай албадап турар апарган. Амгы үеде чаа бүдүрүлгелер тыптып турары эки-дир. Туранның бүдүрүп турар сүдүнге аажок ынак бис. «Ол дег чаагай сүт черле ишпээн мен» — деп, өөм ээзи мактаар. Аргалыг болза, Тывага чурттакаар мен. Өөм ээзи база чөпшээрэжи турар, ынчалза-даа кол, улуг шаптараазынның айтырыг ажил талазы-биле болуп турар.

Аяс Дондуп — Черногорск хоорайда кезер эмчи:

— Сукпак ортумак школазын дооскан мен. Ону дооскаш, Кемерово хоорайның дээди өөрөдиге чериниң эмчи салбырынче кирген мен. Москва хоорайга 2 чыл ординатурага өөрөнгөш, Бий-Хем кожуунга 5 чылдың дургузунда ажилдаан мен. Черле Тыва Республиканың дашкаар чон кайы хире, канчаар чурттап турарын сонуургаар дээш Черногорск хоорайже ажилдап чоруй барган мен. Ында 3 чыл чурттап тур мен. Ажилдап келген үемде Тывада эштерим-өөрлерим эмчилер-биле арга-дуржулга солчуп, эдержи, чурттап чоруур мен. Съездиниң дугайында Кадык камгалал яамызы меңээ ай бурунгаар дамчытканы-биле канчаар-даа аажок өөрүп тур мен. Тыва Республикаже чанып кээриниң дугайында болалдар бар, черле чанып кээр мен. Амдыызында бажың-балгат айтыры шаптараазын бооп турар.

«Төгөрик столга» санал-оналдарны солушкан түңнелинде, ук төөгүлүг чыыш чүгле бо юбилейлиг чыл-биле кызыгаарлаттынмайн, келир чылын азы 5 чыл эрткенде ийик бе база болур деп идегелин киржикчилер илереткеннер.

Аржаана ИРГИТ.

ЭРТЕНГИ СЕРГЕК ЭГЕЛЭЭШКИН

(Эгези 1-ги арында).

Ынчангаш кадык амыдыралды бодумдан эгелээр сорулгалыг бо сула шимчээшкенинде киржи эгелээним бо» — деп ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мergen Ооржактың сестери сагыжымга дыка кирди.

Эртенги сула шимчээшкенин тренери Роберт Александрович Күнзек Саратов хоорайның күш-культура техникумун база ТКУ-нун күш-культура салбырын дооскан. «Чеди-Хаан» уруглар болгаш элээдилер спорт школазында ушу тренери: «Үш чыл бурунгаар ушу федерациязы бо төлөвилел чок турда-ла бодунуң кадың эки-жидип аар дээн улус-биле эртен эрте даң бажында сула шимчээшкенин кылып турган бис. Моон мурнунда 5 чыл стадионунга эрттирип тургаш, эрткен чылдан эгелеп Арат шөлүнге чыгып эгелээн бис. Кызылдың чону маңаа кээп, бодунуң кадың быжыглап аар дээн кижини саны көвей болзун дээш төпке кылып эгелээн бис.

Мээң күзелім, бо Арат шөлү шуут долдур болза дыка эки. Сеткилинде келиксеп турар улус дыка көвей. Ынчалза-даа хүн чурумун шын сагып билбизден, ылаңгыя аныяктар орай удуур, компьютерге хондур ойнап хонар, оон эртен эрте отуп шыдавас боор. Бо эртенги сула шимчээшкенин дыштаныр хүн чок хүнүнүң-не эртип турар. Маңаа эртен эрте кээп киржиринче чалап тур мен» — деп, ол чонну кыйгырды.

Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн бо төлөвилелдиң идепкейлиг киржикчилеринге «Кызыл хоорайның 100 чылы» деп хөрек демдектерин тывысты.

Мындыг хемчээлдер Кызылдың транспорт техникумунуң шөлүнде база эртип эгелээнин киржикчилерден билип алдым.

Амыдыралдың кадык хевири — чуртталгавыстың шынарлыг болгаш солун болурунун кол өзөө дээрзин утпаалыңар.

Уран САТ.

ЧАА КИЖИЛЕР, ЧАА КӨРҮШ ХЕРЕК

Валерий Балай-оолович САЛЧАК

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) «Восточный» № 6

чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутатка кандидат

Хүндүлүг соңгукчулар!

Республикага эки талаже өскерилгелер болур деп силерниң идегелиңер шын-зыттынмайн турарын билир бис. Тываның экономиктиг сайзыралы турупкан, социал чидиг айтырыглар ам-даа шиитпирлеттинмейн турар. Арагалаашкын, наркотиктер ажыглаар, тоянчылаар чоруктар эмин эртип бар чыдар. Кижиниң конституция езугаар эргелери хажыттынмышаан, хамаатыларның айыыл чок чоруу магадылал чок апарган.

Байдалды өскерттирин үе негеп келген. Ону өскерттирде сентябрь 14-те шилилгени шын кылыр херек. Күрүне эргелеп-башкарылганынча чаа күштер немешпес, Дээди Хуралдың составын чаартпас болза, эки талаже өскерилгелер кылыры болдунмас.

«Чөптүг Россия» партиязының кандидаттарын деткиңер. Силерниң идегелиңерни бис шынзыктырып шыдаар бис, чүңү канчаарын билир бис.

(Халас үндезинге парлаан).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларында чедери берге болгаш ырак-узак черлерге хуусаадан эрте бадылаашкыннар эрттирерин чөпшээрээриниң дугайында

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 65 чүүлүнүн 1 пунктузунга, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 72 чүүлүнүн 11 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Бий-Хем, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Эрзин кожууннарның округ соңгулда комиссияларына Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларында чедери берге болгаш ырак-узак черлерге бадылаашкыннарны участок соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге дүүштүр 2014 чылдың август 22-ден эрттирерин соңгулда округтарына чөпшээрээр.

2. Округ соңгулда комиссиялары хуусаадан эрте бадылаашкыннарның эрттирип турарына контролду хүн бүрү боттандырар болгаш хүнүнүң-не, хуусаадан эрте бадылаашкыннарны эрттирген шаа-биле, соңгулда участогунуң дугаарын, бадылаан хүннү болгаш хуусаадан эрте бадылаан соңгукчуларның санын айтыпшаан, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче медээни кириер.

3. Бо доктаалды Тыва Республиканың округ соңгулда комиссиялары чорудар, а ол ышкаш республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретари М.Ш. САМБАЛА.

Өрттен артпас

ОБЯ-ның Кол эргелелиниң болгаш «Агаардан арга камгалалы» албан чериниң дыңнатканын езугаар алырга, август 26-да 8.00 шактың байдалы-биле республика девискээринде 55 өрт ниити шөлү 16,1 муң гектар черде өөскүп турар.

Ол өрттерниң 27-зин онза нарын деп санаар. Эрткен хонукта безин 5,1 гектар черге чаа 5 өрт тыттып келген. Улуг-Хем, Каа-Хем кожууннарда ийи өрттү өжүргөн.

Өрттүн айыылдыг үезинден эгелээш, ниитизи-биле Тываның арга-арыг фондузунун девискээринге 250 өрт хып турган, ол эрткен чылдаазындан ийи катап хөй. Ындыг турбуже оттуң өрттөткен шөлүнүң хемчээли

эвээш болуп турар.

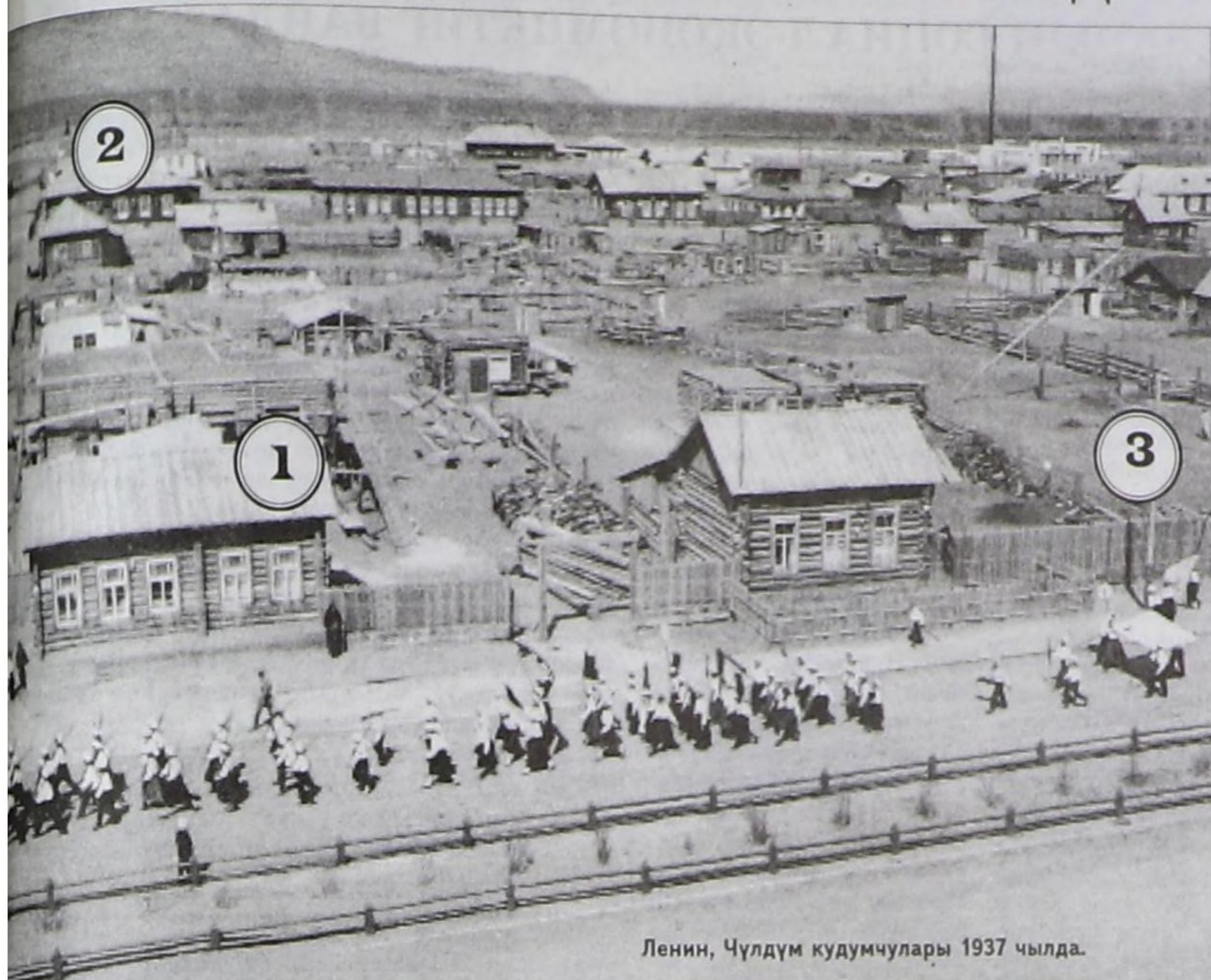
Амгы үеде өртке удур 326 кижини, 20 санныг техниканы хаара туткан.

Өртке удур демиселди чорутуп турар кижилер дыка нарын байдалда таваржып турар. Өрт болуп турар чамдык черлерге баар оруктун чогуңда ону өжүрер кижилерни, азы-чемни, оон туржук ижер сугуужар чүүлдүн күжү-биле чедирип турар. Республиканың Чазааның дилээн езугаар Тываже дуза чедирери-биле Хакасия Республиканың, Красноярск крайдан, Иркутск областан 168 кижини чоруткан. Чоокку үеде Россияның арга-арыг ажил-агый черинден 100 хире кижини база чедип кээр.

ТР-ниң албан-езузуун сайтызында.

«Бир чуруктуң төөгүзү»

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС ТӨВҮ 1937 ЧЫЛДА

Ленин, Чүлдүм кудумчулары 1937 чылда.

Чурукта: 1937 чыл. Кызылдың Ленин биле Чүлдүм кудумчуларының белдири. Ленин кудумчусун бир дугаар чаагайжыдып эгелээн үе. Туктар туткан пионерлер май байыр-лалдарының үезинде төп кудумчуну куду чыскаалыпкан чоруп олурар. ТАР-га 1920 ажыг чылдарда пионерлер организациялары тургустунган, а 1937 чылда оларның саны көвүдээн турган. Өртке удур албан чегин суургазындан соң чүкче улуг тырттырчурук. Ол үеде өрткө албан чериниң суур-амгы Арат шөлүнүн өгү арыннарында чам-чүүлдерде ук суур-амгы Тываның В.Көк-оол хөгжүм-шии театры орнунга турган деп би-турар) девискээринге

турган. В.Ермолаевтин ук суурга кырындан хоорайны ол-бо чүктөргө тырттырганы чуруктары хөй. ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг Национал музейиниң төөгү килдизиниң эргелекчизи Шончалай Ондарның чугаалап турары-биле алырга, чурукта чуртталга бажыңнарының бирээзинге фотогаф В.Ермолаев боду чурттап чораан.

1. Амгы үеде бо девискээрде Ленинниң тураскаалы бар. Ус-шевер скульптор Б.Дюжев болгаш архитекторлар А.Заварзим, В.Ровновтуң ажылдап кылганы Владимир Ленинниң омур-хевирин сиилбээн хүлер тураскаалды 1970 чылда тургускан.

2. Чүлдүм кудумчусунун хем эринден хоорай талазынче турар бирги бажыңның ийи суургазы көстүп тур. Ол дээрже амгы үеде республиканың хан кудар

станциязының оран-савазы-дыр (Кызыл партизан, 33). Бажың 1914 чылда туттунган. Аңаа эгезинде элчин чери, а 1940-1944 чылдарда ССРЭ-ниң ТАР-га төлээ чери турган.

3. Мында амгы үеде ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) бажыңы турар. Архив документилери езугаар алырга, ол бир дугаар ТАР-ның Чазаның Бажыңы болуп, 1942 чылдың чазынында ажыглалче кирген. Ол төөгүлүг болушкунну 1942 чылдың апрель 11-де оран-саваны ажыглалче киригениниң дугайында акт бадыткап турар.

Арат шөлү ук-төөгүзүнде өрт чериниң шөлү, садыг-саймаа шөлү база В.Ленин шөлү деп аттарны эдилеп келген. Ол 1977 чылда архитектуразы кайгамчык чараш Тываның В.Көк-оол аттыг Национал театрының ажыттынганы-

биле аян-шинчи кирген. 1984 чылда ооң дал ортузунга Тываның ат-сураглыг даш чонукчулары С.Көгел, Д.Тойбу-Хаа, Б. Байын-дының сиилбээни фонтан турупкан. Амгы үеде Арат шөлүн 115 мантралыг мани хүртүзү база каастап турар. Шөлге республиканың культура-массалыг хемчеглерин эрттирери чаңчыл апарган.

Хоорайның төвү Тывага элчин чериниң төлээлериниң кежигүнү Максим Крючков-тун төлөвилели-биле 1914 чылда туттунган. Амгы үеде ук төлөвилел хоорай тудуунуң кол үндезини болбушаан.

Шончалай МААТЫ-ООЛ белеткээн.

1. Үстүнде чурукту Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейиниң архив фондузу берген.

2. Амгы үениң чуруун Эрес Ховалыг тырттырган.

ОРКЕСТР ҮДЕП БЭЭРИНГЕ БЕЛЕН

Эрткен неделяда Кызылга чаңгыс чер-чурттугларның съездизинге кир-жип келген Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан, республикаларындан болгаш акы-дуңмалышкы Моол, Кыдаттан хан-төрөл тываларывыс күрүне филармониязының концерт залынга делегейде ат-сураа алгаан ыраажы, «Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери» күрүне дептеринде ады кирген Сайын-Хөө Намчылак биле Россияның Улустуң артизи, хөгжүмчү Даниил Крамерниң оюн-көргүзүүн магадап көргенин чонувус солун-сет-күүлдерден номчаан, телевидениеден көргөн, радиодан дыңнаан.

Сайын-Хөө Намчылак бистиң хөөмейжилеривис, хөгжүмчүлеривис-биле кады Европа чурттарын шагда-ла эргий кезип каапкан. Европайжилер, азийжилер — ооң кайгамчык салым-чаяанының мөгейикчилери. «Тыва ыраажы херээжен кижикандыг болур чүвөл дээрзин С.Намчылак бодунуң чогаадыкчы ажил-херээ-биле бадыткап шыдаан. Аныяктарга «Европаже көзенекти» ажыдып чоруурларның бирээзи. Ыраажы чаңгыс чер-чурттууустуң концерт көргүзөр шагын, хүнүн чылдар бурунгаар санап каан. Ол хиреде төрээн Тывазынга, төрөл чонунга бараан болур үе-шакты ол тып ап турары өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг.

Салым-чаяанныг кижик бүгү талазы-биле дески салым-чаяанныг болур дээрзи шын. Бистиң чаңгыс чер-чурттууус чүгле ыраажы эвес, а боду аялганы чогаадыр, аранжировказын кылыр. Чүгле тыва, орус дылдарга эвес, а англи, француз болгаш өске-даа дылдарга янзы-бүрү чоннарның ырларын ырлап чоруур.

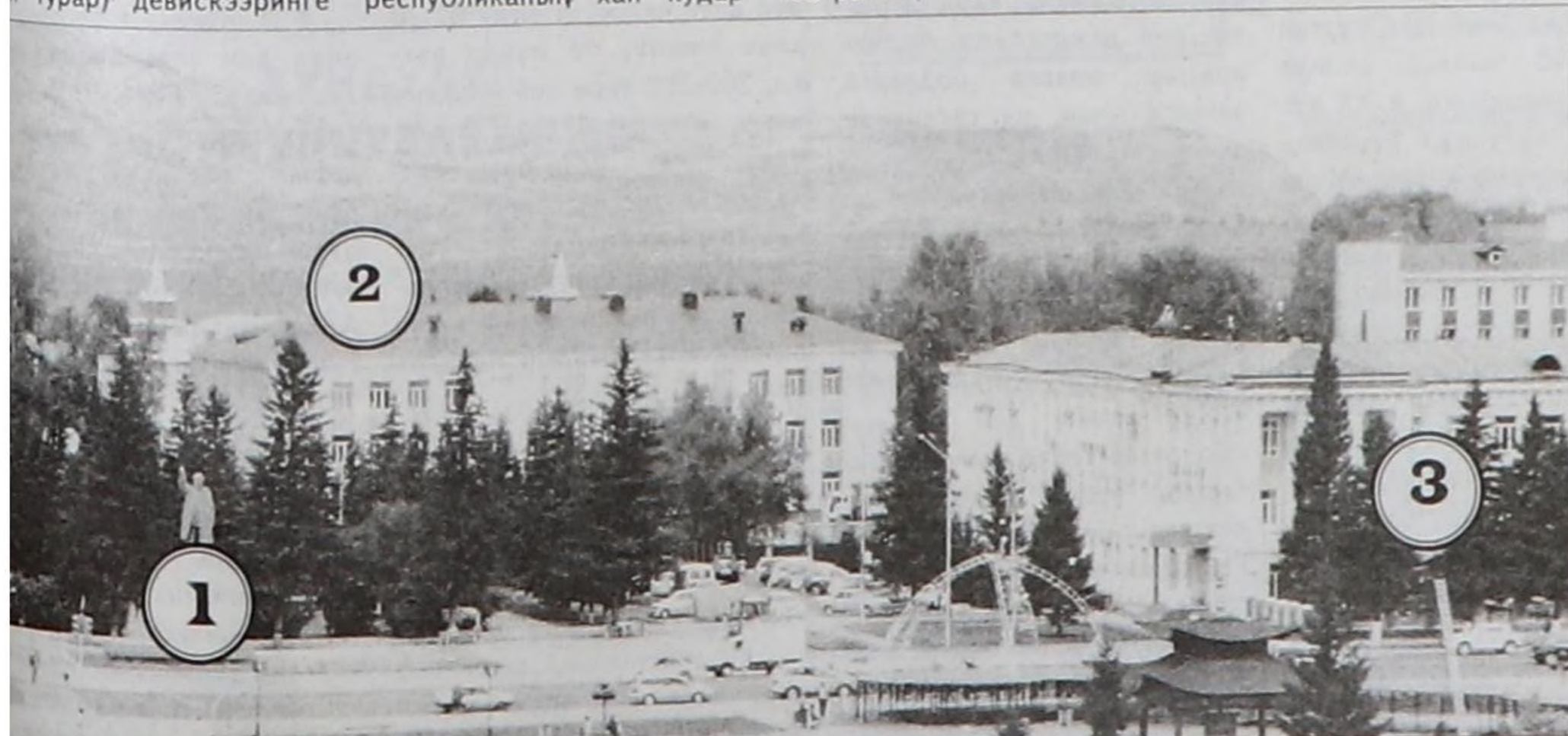
Бо удаада төрээн чуртунга чедип кээрге, Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол улуг хүндүткелдин демдээн кылып, чылыг, чымчаа-биле уткуп, сценаже үнүп кээп, чон мурнунга ыраажывыска квартира дүлгүүрүн бо каш хонуктарда тыпсыр бис деп чарлааны Сайын-Хөө Намчылактың мөгейикчилеринге, дыңнакчыларынга үнелеп четтинмес белек болганы чугаажок. «Кызылга, Тывага келгеш, дыштаныр булуңуг, боду квартиралыг болзун дээш белек кылдыр дүлгүүрнү бээр бис. Чуртуңарже чаныксап, Тываны сактып ырлап чорууруңарны кижик дыңнааш: «Чанып кээп көрүңер, ам черле чеже боорул, Силер биске херек силер, ырларыңарны таалап дыңнаарыңа ынак бис» деп чугаалаксай бээр-дир мен» — деп, Шолбан Валерьевич сеткил-сагыжының ханызындан сагыш човап чугаалааны көрүкчүлерниң чүректеринге улуг өөрүшкүнү болдурган.

Бистер, Национал оркестриниң хөгжүмчүлери, Сайын-Хөө Намчылак-биле кады ажылдаары, сценаже үнери канчаар-даа аажок улуг харыс-салга деп билип турар бис. Кызылга квартиралыг апаарга, ооң-биле аралажып харылзажыр үе черле тыпты бээр дээрзинге бүзүрээр-дир бис. Канчап билер, кады ажылдаар, ырылар бижидер аргалыг-даа алаар чадавас бис, оркестр үдеп бээринге белен. Ол күзеливис бүдөр-ле болзунам.

Тываның культуразын демнии-биле бедик тудулаңар.

Аяна МОНГУШ,

ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы, Тываның Национал оркестриниң уран чүүл удуртукчузу.

Чүс чыл бурунгаар изеттинген кудумчулар амгы үеде.

Ю.Л. АРАНЧЫН — баштайгы тыва төөгүчүлөрүнүн бирээзи, төөгү эртемнеринин доктору, Россиянын социал эртемнер академиясынын чингине кежигүнү, Тыва АССР-нин эртеминин алдарлыг ажылдакчызы, Тыванын дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институтунун хей чылдарда директору чораан.

(Уланчызы. Эгези №53-54 «Шында».)

XIX вектин ийиги чартында амбын ноян Өлзей-Очур 4 муң баш чылгы малдыг, 1500 баш мыйыстыг бода малдыг болгаш каш муң хойлуг турган. Ооң оглу — амбын ноян Комбу-Доржу XX век эгезинде 2 муң баш бода малдыг, 700 баш чылгы малдыг, 50 тевелиг, муң ажыг хойлуг турган.

Чаңгыс амбын ноянның кожуунунга эвес, бүгү Тывага сураглыг бай Оюн Ажыкайның чылгызы 800 баш, мыйыстыг бода малы 500 баш, хой, өшкүзү 500 баш, а ооң оглу Чылбактын чылгызы 700 баш, мыйыстыг бода малы 600 баш, хой, өшкүзү 500 баш турган. 72 кадарчылар ук малды Элегеске, Доора-Хадыңга, Тургенге, Бай-Дагга, Изиг-Дагга, Чедерге кадарар, 22 аңчылар доктаамал аңнал бээр чораан. Тыва байларның иштинден Ажыкай мурнап орус хөлечиктерин күжүн эдилей берген.

Мал өстүрүп сайгарар, садыг-аралчаа дузазы-биле байырының үлегерин чамдык тыва байлар эдере берген. Россия-биле харылзаанын хостуг сайгарылгага дузалыын билгеш, орус садыгчылар-биле кымдан-даа мурнап харылзажы берген кижилер болза Иргиттин Агбаан болур. XIX биле XX вектер аразы үеде Хемчиктин дыка хей байлары орус алдын уургайлары-биле садыг харылзааны алгытканнар. Алаш чурттуг Чергий чаңгы дээрзи Минусинск ка-вызында база Соңгу Енисей тайгазында алдын уургайларына малды сүрүп аппаргаш, саарып турган. Кара-Сугнуң Езуту чаңгы Бийск хоорайда казактар база мал өстүрер бай кижилерин дузазы-биле мал садыглап чораан. Биче-Аянгаты чурттуг Колчаа лама дээрзи Өвүрдөн, Кобдодан,

XIX ВЕКТИҢ ИЙИГИ ЧАРТЫЫНДА ТЫВАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

Улаан-Кумдан орустарга мал садып бээр кижилер болуп турган. Сибирьге кирип садып-саары-биле Көжээ шынаа-зынга 5000 ажыг баш малды мөөңней кадартып чораан кижилер болза, Хөндөлең чурттуг Чула мээрэң дижири чүве.

Хемчик унунга өске-даа ирик байлар көвей чораан. Монгуштарның Дамба дээрзи 200 баш чылгылыг, каш чүс хой, өшкүлүг турган. Тус-тузунда Иймажап 800 хире чылгы малдыг, 200 хире мыйыстыг бода малдыг, 700 хире хойлуг, Езуту 300 баш чылгылыг, 100 ажыг мыйыстыг бода малдыг, 700 ажыг хойлуг, Чамбал чаңгы 300 хире чылгы малдыг, 70-80 хире мыйыстыг бода малдыг, Чадаана чурттуг Ак-Чалаң дээрзи 900 баш чылгылыг, 100 шаа мыйыстыг бода малдыг, 100 хире хойлуг, Хайдып Үгер-дааның иези Долгар 800 баш чылгылыг, 300 баш мыйыстыг бода малдыг, 1000 ажыг хойлуг чорааннар. Эдегей-Аксы чурттуг Дүжүн-Белек деп кижилер 700 баш чылгылыг, 150 шаа мыйыстыг бода малдыг, 900 хой, өшкүлүг, а Чамзырың дээрзи 100 ажыг баш чылгылыг болгаш инектиг, 200 хире хойлуг турганнар.

Буян-Бадаргы ноян 800 баш хире чылгылыг, 100 ажыг мыйыстыг бода малдыг, 1000 ажыг хой, өшкүлүг, 10 тевелиг, 30 сарлыктыг чораан. Базыр Үгер-дааның дуңмазы Хомушку Шырап 400 баш чылгылыг, 60 ажыг мыйыстыг бода мал, 600 хире хой, өшкүлүг турган.

Бай эргетеннеринин база чудурук байларның малын яды араттар кадарар, тараа-зын араттарга тарыдар, аалдарында бичии садыг-наймаалыг, доктаамал аңчыларлыг болгулаар. Феодалдарның байып алырының үнер дөзү болза, албан-үндүттө, албадалдыг ажилда, дорт үптөлгө-де болур.

Бир эвес XIX вектин бирги чартында феодал ажил-агыйлар өзүп-мандып турган болза, 60 чылдар соонда олар таптаашкынга, а XX век эгезинде көзүлдүр буураашкынның оруунга кирген. Мооң чылдагааны болза, Цин кыдат режиминин самыралында, ооң-биле холбаалыг хээли алыр чоруктуң уржуунда, патриархал-феодалдыг тыва экономиканы садыг капиталының үрегдеп турганында болур. Мооң түннелинде феодалдарга ажилдап бээр арат өрегелер массалы-биле хоозуралга таварышкан.

1901 чылда Тывага садыглаар чөпшээрелди алгаш, кыдат садыгчылар чийк өртектиг даалымбаны, ан-

ли база америк пөс-таавыны кирип эгелээн. Кыдат садыг-чыларның холунда калбак хереглелдин барааннары — кедергей чүгүрүк шай, дүңзе деп барааннар база-ла бар.

Маньчжур эрге-чагыргаларга, тыва нояннарга ооргалангаш, кыдат садыгчылар чээли-биле садыглажыр арганы калбаа-биле ажыглап турганнар. Өре төледирде кымны-даа кээргевес, кара шорузу: өреге дүшкен кижини эттеп-эриидээр, ооң хөреңгизин саткаш, чамдызын өре төлевиринге, чамдызын үзүп шииткен эргетен-нерге бээр. Бир эвес өрелиг кижиде чүзү-даа чок болза, өрени ха-дуңмазындан, кедерезе, кожуунундан тыртып алыр. Чегдирген бараан-ның өртөөн чогуур өйүндө төлевейн баары күзенчиг турган, чүл дизе кыдат фирмалар чүгле чартык өртөөн күзелдиг алырлар, ужуру болза ындыг байдалдыг соңгаарлаткан өре хей-хей араттарны өре дузаанга тудар, ооң ужуру халас тооннуг чиг этти ап чораан.

Араттар мүн-не тус-кайлаң, доктаамал хамааржылгалыг, хоозураан ажил-агыйларга чарлыр. Тыва ниитилелдин эң-не көвей кижилер аңгызы болур ындыг ажил-агыйларны революция мурнундагы литература илден чөрүлдээлиг үнелеп көргөн. Дараазында шынарлар-биле (өске чүве болгандан коргары, бот-бүдүжүн кадагалаар дээш шудургу туруш, сүзүгледии, бодунуң байдалын экижидеринче чүткүвези, овуузуңнуг, кажар чорук, оор шинчилиги) чергелештир тыва кижинин чазыыл шыдамыгы, эрес-дидими, шынчызы, дорту, шимченгири, сагынгыры, экер-эрези, тывынгыры дээн чижектиг эки шынарларын демдеглээн. Хей-хей эртемденнер Тываның феодалдарын билер чүвези чок мугулай, чазый, арагачы, самыын-садар, саттыныкчы, кара сагыштыг деп демдеглээш, бөдүүн араттар оларга бодаарга, ажилга ынак, ак сеткилдиг, экииргек, човангыр, чөптүг, найыралзак, экииргек деп он-залап демдеглээннер. Бөдүүн араттар мөлдүк-калдык амыдырап, даңын атсып, хүнүн хүнзеп, түрөнчиг байдалга чорааннар. Н.Ф. Катанов 1889 чылда мынча деп бижээн: «Сойоттар черле кончуг яды турлар, ужуру чүдел дизе, оларны ийи таладан үптөл кээр. Чаңгыс бай сойот кижиге 99 ядылар онаажыр».

3 муң чыгызы яды арат өрегелер феодалдар база байлар-биле кады көжүп чоруурлар, 7 муң хире яды

болгаш ортумак араттар феодалдардан мал ап када-рып, ооң шимизи, күжү-биле амыдырап чоруурлар. А.В. Адриановтун бижээни: «Чаңгыс бай өгнүң чанынга аңаа хөдөлдөп чоруур ядыларның чөгенчиг ойбак-самдар кара өглери турар. Бай кижилерде мыйыстыг мал хей болганда, бай эвес кижилерге каш-кажы-биле малды үлөп бээр чаңыл бар, чүге дизе олар сүдүн саап ижип, кадарар, карактаар, бир эвес мал хораар болза, төлээр хүлээлгелиг». Ф.Я. Кон эскергенин мынчаар демдегледип бижээн: «Улусче кирерде, өске өглерден улуг-даа, быжыг-даа чаңгыс өг каракка илдер. Ол болза

нып, балыктап, чемиштиг, эмниг ойт-чып, чартык сууржун далче шилчээн турган. Оның аразындан хей са-сула кижилер, дилени тояанчылар, шагаачылар гыланьп үнгөн.

1912 чылда Тывага чорук кылып чораан Беннигсен деп кижилер деп бижээн: «Урянхай жууннарның эң-не яды динмези Салчак кожуу болду бе... Ол кожуу чыл бүрүдө ниитизи-биле 80 муң лаң, азы бистин-8 алырга, 100 муң рубль үндүрүг хавыраар. Бо бодараан бичежек кожуу дендиги аар үндүрүг-д».

Россия-биле харылзаанын хостуг сайгарылгага дузалыын билгеш, орус садыгчылар-биле мурнап харылзажы берген кижилер болза Иргиттин Агбаан болур.

аалды адаан бай кижинин өө болур. Ындыг өгнүң чанынга үш-дөрт, чамдыкта оон-даа хей ядыларның өглери турар, олар чок-ла болза, бай кижинин чылгызын кадарар улус болур, чок-ла болза, эштенчилери болгулаар, хереглей берген шаанда байның аяттарын мунар, инээн саап ижер, шарызын чүдүрүп эдилээр эргелиглер».

А. Ермолаев мынча деп бижээн: «Кайда-даа ядылар хей, баштайында ол ындыг эвес кылдыр көстүр, чүл дизе хей малдыг шыырак кижилер яды араттарга — чамдыктарына 1-2 айтты, чамдыктарына 30-50 хойну база өшкүнү, өскелеринге 2-5 инектерни кадарып, саап ишсин дээш берип каар. Малды баш менди кадагалап азыраан дээш, яды арат сүдүн саап ижер, күжүн эдилээр, дүгүнүң чамдызын алыр, а алган төлүн малдың ээзинге бүрүнү-биле дужаап бээр. Эң-не бай дээн кижилер боду 20-30 хире инекти, 10 мунар айтты, 200-300 хире хой, өшкүнү алыр, өскелерин чок болза, ядыларга үлөп бээр, чок-ла болза, тускай кадарчыларга кадартып каар».

XX вектин бирги он чылдарында 3 муң хире «ыт кагар шывык чок» кылдыр ядараан арат өрегелер дорт бүдүрүкчү күштеринден кыстырып үндүрткен, чүге дизе оларны феодалдар чөмгөрип, хөпкерер, ажил-биле хандыраар аргажок болганнар. Ындыг ядылар хүрээлер чанынга сыңмарлажып, садыгчылар, кара байлардан ажил дилеп, бызаңнап, дарганнап, тудугжулап, дааранып, пашта-

Ооң малы, чыл келген дум, улам-на эвээжеп, сагап орат, кидис өглер чид кижилер тарап, быдарал элээн. Ам кидис өглер эң шыырак дээннеринде бар, жилеринин хей кезин тос-бышылкан чадырларда чурттурар. Күзүн, тос ай эгезинде безин чылыг хөп чок жиге ындыг чадырларга дысоок. Ол өйде дамыракт болгаш бичии хемчигеш доңа бергенде, даштыгаа нагаш уруглар бо-ла турлаар, чүге дизе оларда кед хөп чок. Шыдажыр аргаж үндүрүгден дескеш, адакта сөөлүндө чон тарай манжып эгелээн. Ындыг байда чүге чедиргенил дизе, эң-не яды Хөл сумузу эңир чылы үндүрүг төлээринден ойталаан болгаш сумуну дүжүрбин негээн. Ынчаарга сумун дүжүрбейн барган, чүге дизе ооң үндүрүүн өске 3 сумуа төлөп берген».

Ниитилелде турар национал болгаш социал дең эвес байдал дарлаачылар биле дарлаачы чоруурларның сонугуларын тодаргай ылгалдырып, хосталга, чөптүг чоруу дээш демиселче кижилерин чайгаар-ла кирип тырта бээр. Алдан-маадырларның турар халыышкыны база 1911-1912 чылда Тывага өөскөө национал-хосталгалыг чээшкин национал болгаш социал дарлалдын, тыва ниитилелде үгдээрэн социал-экономиктиг, политик тиг самыралдың чедир келгени түннели боор-дур.

Ю.Л. Аранчинин «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп номунда

Бичии өднүк!

Сактып ал: арга-арыгга, хем чанынга чедип келгеш, сен бойдустан аалчызы болур сен. Ынчанга чаагай сеткилдиг болуп көр!

Бистин национал чоргааралыгы, кижилерниң өөрүшкү-зүнүң болгаш кадыының үндезини, чоннуң үнелеп четлес өнчүзү — арга-арыгны камна.

Аргага чорааш, бажыңда бодунну оожум алдын, эмин эрттир дааш-биле аң-меңни болгаш куштарны коргутпа. Теректерниң болгаш чадаң үнүштер-ин будуктарын сыйба: сыйып каапкан будук бүрүзү, сорулга чок будунган бүрүлөр арга-арыгга болгаш бистерниң боттарывыс-хора чедирер. Куспак-долу чечектер-биле улуургава, олар дам-на эвээжеп турар. Билип ал, арга-арыгның кол дайзыны дээр-ле оттур.

Аргага от-биле тенектенме, кур-гаг сизген өртөтпө, одаг кывыспа.

Сактып ал: арга-арыг өрдү шупту-ла амылыгларны чок кылыр.

Бир эвес өрт хып үнгенин эскерип кагзыңза, өскелерден дуза дилеп кыйгыргаш, отту өжү-реринге хемчеглерни кыл.

Отту өжүреринге эң-не

дүүн арга — өрттүн кыдыынга ногаан будуктар-биле отту ме шавар.

Арга-арыг өртүн эскерип кагзыңза, өрттен камгалал ринче дыңнат.

Т: 8 (39422) 5-04-86

ЭКИ ДЫШТАНЫРЫҢНЫ КҮЗЕДИВИС!

Бай-Тайга кожууннуң Көп-Сөөктүн Чоксум хүрээ-ниң байырлыг ажыдышыкыны 8 айның 31-де 12 акта болуп эртер. Аңаа хүндүлүг аалчы — лама-шкы Чадол Тулку Ринпоче база киржир. Чонувусту рээ ажыдышыкынычче чалап тур бис.

Көгел Мижитеевич СААЯ.

«Шын сөс — күштүг,
«Шын» солун — күчүлүг».

ХҮНДҮЛҮГ
НОМЧУКЧУЛАРЫВЫС!

«Шын» солуну чагыдып алыңар!

2014 чылдың чагыдылганының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
730 — организацияларга	450,51	901,02	1802,04

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, киржикчилери, инвалидтери шынзылганы көргүзөргө:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	325,25	650,50	1301

ДАЛАЖЫҢАР! ЧЕТТИГИҢЕР!

А. Соянның чураан чуруу.

«РОССИЯНЫҢ
ЭЖИКТЕРИ»
МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг өрээлдер эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртектиг даштыкы эжиктер. Купе, Гармошка, дүрүп турар «Номчугаш» деп эжиктер.

Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткadan шала шывыглары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Кызыл хоорай,

Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422) 2-16-93, 8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС».

ОГРН 1031700523546

Өртектер парлаан үезинде шын болур.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң)
капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңга, бажың (чурттаар дача) садып алырыңга ажыг-лаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзы-дылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ASIA-SIBERIA
"Азия-Сибирьден"
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
(соңгалар, балкониңар, кирер бөлүктөр, пех-дан болгаш алюминийден эжиктер) садып алгаш, **автомашина** ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-87-87
Калинин кудумчузу, 122а ("Фрактал баазасы") тел: (39422) 5-22-46
Организатору ИП Макаренко И.В. Деткинче лотерейның долу меддэ болгаш дүрүннери www.asia-siberia.ru сайттан номчуңар! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Садып алыкчыларның кичээнгеинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактал баазасы **5-22-46**

УАЗ автомашинага артык кезектерни барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хууун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 115,

(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

КЫЗЫЛДЫҢ
ӨРҮМНӨӨШКҮН
КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртект-биле өрүмнөп турар.

Кожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-266-61-04; 8-923-547-1307

Лицензиялыг.

ОГРН 3111171925600012

ТЫВАДА ИНДИЯДАН БАШКЫ ЧАЛАРАП КЕЛГЕН

Тываның юбилейлиг чылында болуп турар онзагай болуушкуну республиканың буддистерин үрде манаан. Август 26-да мында чаларап келген Хүндүткелдиг Чадо Тулку Ринпоче башкыны Тываның буддистер нитилелиниң лама-башкылары Артыш башкы, Лопсан Дондуп, соңгу Индияда өөренип турар Сонам Пелгель башкы база Буян Чамзырын болгаш лама-башкылар тыва езу-биле уткуп алган.

Гелуг школазының эң-не хүндүткелдиг лама-башкыларының бирээзинин бистиң республикада келгени таварылга эвес. Дөрт чыл бурунгаар Ыдыктыг Далай-Ламаның Өөредилгезин дооскан соонда, Тываның Камбы-ламазының (Дээди лама) Тензин Цултим башкы Ыдыктыг Далай-Лама-биле ужуражып чугаалашкаш, Ыдык-

тыг Далай-Ламаны Тывага келирин ол чалаан.

Онза хүндүткелдиг Тензин Цултим башкының чугаазы-биле алырга, Тыва Республиканың шажынының дээди эрге-дужаалыга соңгуттурган соонда, шажын башкызын Тываже чорударының дугайында дилегни Ыдыктыг Далай-Ламага бир-ле дугаар кириген. Ынчан Ыдыктыг Далай-Лама бо айтырыгны деткирин аазаан турган. Чылдың-на Россияның буддистеринин болуп турар ийи дугаар өөредилгезинин уезинде бистиң Камбы-ламавыс Дхарамсалага чоруп турда, ол айтырыг шийтпирлеттинген.

Бо удаада Ыдыктыг Далай-Лама Тываны көрүксеп турар башкызының адын адап бергеш, ол моон мурнунда Намгыяланың хууда ажилдакчызы (Ыдыктыг Далай-Ламаның оон хууда хүрээзинин) геше-лхарамба Чадо Тулку Ринпоче, будда нитилелинде эң-не хүндүткелдиг кижилеринин бирээзи деп, ол тайылбырлаан. «Чадо Ринпоче чаңгыс эвес удаа Моолга чораан. Ол Тывага чеде бээрге, меңээ ужурашканыңар-биле дөмей болур» — деп, Ыдыктыг Далай-Лама немей чугаалаан. Чадо Ринпоче — республикага кылыр ажилының дугайын Тывадан барган төлээлер-биле ынчан баш бурунгаар-ла дугуржуп алгаш турган.

Бо хемчеглеринин кол организатору Буян Чамзырынның чугаазы-биле алырга, Чадо Тулку Ринпоче — амгы үениң будда башкыларының аразында эң-не хүндүткелдиг кижилеринин бирээзи. Боду Дхарманың ханы болгаш калбак билигиг өөредилгезин эрттирерин болгаш Будда Өөредин чаңылчываан аргалар-биле база дамчыдып бээрин дыңнаткан.

«Чадо Тулку Ринпоче — кончук

хүндүткелдиг башкы. Буддизм талазы-биле ханы билигиг башкы долгандыр турар кижилерге ажык болгаш чүгле экини күзээр. Оон-биле чергелештир геше-лхарамба чымчак болгаш сагыш човаачал. Ынчангаш сагыш-сеткиливистен күзээривис, Чадо Ринпочениң биске келири республикага буддизмни хөгжүдеринге улуг базым болур. Ут-тундуруп бар чыдар чаңылдарынысты катап эгидеринге сагыш-сеткилдиг, ынакшылдың болгаш чөптүг чоруктун үндезининге тургустунар, а база Будда Өөредин хандыр өөрениринге ужурузалыг болур» — деп, Буян Чамзырын немей тайылбырлаан.

Тывада Индиядан чаларап келген башкывыс Чадо Тулку Ринпоче август 27-ден 29-ка чедир «Совет Тываның 5 чылы» стадионунга 17.00 шакта Ринпоче Оруктун чадазының талазы-биле Өөредилгени эрттирип эгелээн. Оон ыңай Чагытай хөлде «Сангье Чолинг» ретрит төвүнге чедери болгаш Тывада чурттап чоруур тибет ламалар-биле ужуражыры программада кирип турар. Август 30-де Чадаанада «Үстүү-Хүрээ» комплекзинге база эртенинде Бай-Тайганың хүрээзинге болур Оваа дагылгазынга чедер. Күстүн башкы айының 1 дугаар хүнүнде Хүндүткелдиг башкыны үдеп чорудар.

Чадо Ринпоче Башкының өөредии бистерге үлегер-чижек болуп артсынам, өршээ!

Допчу намдарындан

Чадо Тулку Ринпоче 1954 чылда Тибетке көшкүн өг-бүлөгө төрүттүнген, үш харлыында Чадо Тулку езулуг алдылыг деп хүлээп көрдүнген. Кыдаттарның эжелеп алганы Тибетти каггаш, Чадо Ринпоче Индияның мурнуу чүгүнде

билдингир Сера Дже хүрээге өөргөн. Калбак билигиг, кончук ламалар Кенсур Ринпоче болгаш санг Вангчук башкыдан калбак били өөредилгени алган.

1964 чылда Ыдыктыг Далай-Лама оон бодундан монах-геццуланы Ринпоче хүлээп алган, а сөөлзүредир 1973-да Линга Ринпочеден долу сагыш чирешишкинин алган. Чадо Тулку Ринпоче геше-лхарамба чадазы бар — П. чаңчылында докторнун дээди чада болур. 1997 чылдан 2004 чылга чедир Индияның соңгу талазында Дхарамлада Намгыял хүрээзинин ажилдакчы турган. Бо хүрээнин онзагай талазы-биле 1568 чылда Далай-Лама III даңзында болуп шупту Далай-Ламалар хууда хүрээзи болур кылдыр тургусту. Амгы үеде Чадо Тулку Ринпоче — Тыва хүрээзинин Камбы-Ламазы.

Чадо Тулку Ринпоче — бөгүндө Тыва школазында ламаларның эң-не хүндүткелдиг кижилеринин бирээзи. Оон дик билиглиинге немээр чүүл (оон тинде Гьютонун тантриктиг хүрээзи) Ринпоче Ыдыктыг Далай-Ламаның Камбы-Ламазын, Кьябже Трингва Ринпоче болгаш Чокьи Трингва Ринпочега тураскааткан дыка хөй дамчыдылгазының шыгжакчызы болуп турар. Ол сагыш-сеткилдиг билиглерин буддизмниң өске-даа школаларының хөй хүндүткелдиг башкыларындан алган билдингир Ньингма Трулшиканы кырып турган.

Барыын чүктүн буддистерин өзүлделиг өөредир аргазы-биле болуп чидиг угааны-биле, Будда Өөредии дамчыдарының чаа таарымчалыг аргазы-биле билдингир башкызы-дыр.

Анисья ТЮЛК

белеткэ:

Чурукту хуу архивтен алган.

Дөрт чылдың түңнелин үндүрген

Аразында дөрт шак ылгалдыг Москва биле Азия диптиң төвүн харылзаштырган теле-харылзаа понедельникте болган.

Орустун географтыг ниитилелиниң президенти Сергей Шойгу дөрткү шинчилел сезонунун доозулганы-биле «Кызыл — Курагино» археология экспедициясының киржикчилеринге байыры харылзааның амгы үедеги херекселдерин ажылгап чедирген.

Москва биле археологтарның ийи лагери — Тывада «Хааннар шынаазы» биле Красноярск крайда «Ермак» хары угда харылзашкан. Ол ийинин аразы безин бир чүс бежен хире километр, оларның кайызы-даа «Кызыл — Курагино» демир-оруунун эртер черинде турар. Орукту тудар бетинде аңаа шинчилел ажилдарын чорудары дүрүм болгай. Орустун географтыг ниитилелиниң эки турачыларны хаара тутканының ачызында ол ажил чаа эрге-байдалдыг апарган. Ол дээрге делегей чергелиг эрге-байдал-дыр, ында 38 чурттардан, Россияның 75 регионнарындан 70 эки турачылар, үш чүс ажыг эртемденнер ажилдаан.

Бо чылын археологтар онзагай ты-

выштарны тыпканнар. ОГН-ниң президентизи, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу «Тыва Республикада «Хааннар шынаазына» 33 базырыкты бүрүн казып шинчилээн. Олар дээрге скиф үезинин орнукшудулгалары-дыр, гунн-сармат үезинин орнукшудулгазының ийи тудуглары база бар, сес базырык ортаакы вектер үезинин» — деп чугаалаан.

Чүс-чүс чылдарның дургузунда аңаа улуг садыг оруу эрткен. Скифтер, сарматтар, уйгурлар дугайында билиглер экспедицияга ажилдап турган оон киржикчилеринге немешкен.

Орустун географтыг ниитилели чоокку үеде өске черге база шинчилел ажилдарын кылып чорударын планнап турар деп, Сергей Шойгу дыңнаткан. Ниитилел Курил ортулуктарынга шинчилел ажилдарын боттандыраар, аңаа делегейинин ийиги дайынының сөөлгү тулчуушкуннары болуп эрткен. «Кызыл — Курагино» экспедициязын дөрт чылга планнаан, келир чылын база ол уламчылаар.

Аңаа казып тывышкын ажилдары 2011 чылда эгелээн дээрзин сагындыраал. Тыва биле Красноярск крайны

харылзаштырар демир-оруунун эртер черинде ажилдар чоруп турар. Бурунгу чурттагыларның турлаглары аңаа турган деп, эртемденнер тодараткан. Эк-

спедицияның сорулгазы — бүгү барындааларны тывары болгаш камгалал аргалары.

НТВ каналдың медээлеринден.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6227. Чагыг 108. Номери парлаагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилерин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыларын дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.